

---

*Г.О. Корольов
(м. Київ)*

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ початку ХХ ст.: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Роль і місце національної інтелігенції на початку ХХ ст. в процесі теоретичного оформлення української ідеї як історіософського концепту є проблемою історії України, що потребує подальшого дослідження. Осмислення національної ідентифікації українського народу на початку ХХ ст. – головна інтелектуальна проблема суспільно-політичного й культурного руху інтелігенції. Об'єктивне дослідження цієї проблеми вимагає звернення до багатоаспектного процесу її генези, розвитку та модифікації у політико-ідеологічну платформу українського національно-визвольного руху. Цю проблему потрібно розглядати в контексті формування модерної нації й трансформації національно-культурних акцентів у політичні пріоритети суспільного руху. Важливість ролі інтелігенції в обґрунтуванні української ідеї полягає в концептуальному та історіософському підході останньої на засадах аксіологічного методу до наукової розробки її теоретичного внеску як соціальної верстви і політичного мікросоціуму у процес виокремлення цієї ідеї як концепту національно-визвольної ідеології й її впливу на власне становлення інтелігенції як політичної еліти. Це виявилось в історико-футурологічній закономірності Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Вже з постановки цієї проблеми стає зрозумілим, чому її історіографія є обмеженою та досить строкатою. Нашому дослідженню проблеми допомагає як суто історико-науковий фон різноконцептуальних праць, так і публіцистичний, що присвячені феномену інтелігенції й української ідеї. Цей позиційний комплекс з тлумачення питання існує у межах від антиукраїнських та екстравагантних історичних студій до найбільш обґрунтованих. Серед них домінуюче місце займає концепція, котра пов'язує і періодизує українську ідею з основними етапами перманентного національного відродження, що хронологічно охоплює кінець ХVІІІ ст. – початок ХХ ст. Відповідно до неї, дослідники дають різні характеристики періодизації розвитку української ідеї: шляхетська й модерна епоха канадського історика ¹. Лисяка-Рудницького ², наукова, організаційна та політична стадії в П. Магочія ³, дворянсько-шляхетський, різночинсько-народницький та загальнонародний етапи у В.Г. Сарбея ⁴.

Позиція В. Храмової й О. Кульчицького займає своєрідне місце в трактуванні української ідеї та інтелігенції. Вони визначають появу будь-яких домінантних ідей процесом формування української душі, тобто апріорної національної ідентифікації. Це виявлялось усвідомленням психологічної взаємодії ⁵. Ще одним підходом є позиція С. Легези, який робить ставку на романтичний націоналізм як вплив західноєвропейського цивілізаційного процесу, стверджуючи, що він виконував функції ідейного обґрунтування ідеї самостійності ⁶. Так, учений зазначає, що три типи наукової діяльності державницької (романтичної) шко-

---

ли вітчизняної історіографії (мовна, етнографічна, історична) в умовах бездержавності відіграли провідну роль у процесі становлення ідеології української ідеї⁷. Заслугове схвалення позиція В. Борисенка, який підкреслює, що остання, як ідеологічний концепт не була сталим надбанням вітчизняного історичного процесу, пояснюючи це діалектикою національної ідентифікації⁸. В науковій студії Г.В. Касьянова “Українська інтелігенція і національне питання: поч. ХХ ст.” зазначається, що криза українофільства й національного культурництва на рубежі ХІХ – ХХ ст. супроводжувалась активною політичною самоідентифікацією інтелектуальної еліти. Сама вона становила соціальну базу українських політичних партій, вивчення програмних положень яких дало змогу автору дійти висновку, що серед соціалістичної вітчизняної інтелігенції не було єдиних поглядів на національне життя, середовище інтелектуальної еліти мало різні усвідомлення української ідеї. Вивівши його із суто культурницького на рівень політичний, зробивши кроки на шляху до відповідної організації робітників та селян, інтелігенція не спромоглася виробити й обґрунтувати ідею суверенної України, вимагаючи їй надання автономії⁹. Модерне трактування проблеми подає О. Реснт, вважаючи, що саме українська ідея, перерісши рамки аполітичного українофільства, вийшла на суспільно-політичний рівень. Національна самоідентифікація активних прошарків українців знайшла виявлення у виникненні їх політичних організацій й партій¹⁰.

Суспільно-політичне життя України початку ХХ ст. вимагає конкретизації методологічного інструментарію для висвітлення цієї проблеми. Суть останнього завжди лежить як в об’єктивній реальності, так і у сфері міфологічного, символічного, традиційного. Політичні реалії неможливо об’єктивно пояснити без урахування соціокультурного фону політичних явищ¹¹. Головним таким процесом у контексті загальноросійської суспільної кризи початку ХХ ст. була трансформація в Україні етично-культурної спільноти у політичну в умовах бездержавності¹² внаслідок світоглядного осягнення інтелігенцією важливості й доцільності національно-визвольної боротьби. У мікросоціумі інтелектуальної еліти як об’єкти дослідження почало визрівати розуміння головної суспільної функції та призначення останньої, яка не стосувалася її професійної діяльності. Як особлива соціальна група інтелігенція активізувалася, коли виникла потреба становленні її як політичної еліти через ідеологічну модель. Враховуючи вплив на історичний процес внутрішнього чинника – суб’єктивного світу представників української інтелігенції вивів – свою доктрину на початку ХХ ст. В. Липинський. Виходячи з імперативу, що для держави потрібні “не тільки шаблі, а й голови, розум, знання”, історіософ стверджував, що рушіями історичного процесу можуть виступати національна свідомість, почуття національної єдності, моральний імператив, дух нації як ірраціональний момент¹³.

Ідейно і світоглядно сповідуючи історіософську традицію української державницької історіографії та політичної думки ХІХ ст. – про наявність концепту національної ідеї, засобом інтелектуальної практики культурна еліта як соціальна група на початку ХХ ст. створила й оформила дві вихідні точки у розумінні своєрідності та окремішності історичного шляху (не завжди в поступальному вимірі) української нації у рамках загальноцивілізаційного процесу на євразійському просторі.

Першим концептом є козацька ідея, яка репрезентує й акумулює в собі прогресистський напрям розвитку українського суспільства через призму внутрішнього моделювання процесу реалізації романтичних культурних звичаїв і прагматичних політичних традицій. Загалом історія та її сенс розглядається через феномен козацтва й має наслідувальний, тобто такий, що потребує відродження, шлях національної ідентифікації. У цьому – прояв романтизму. Початок української історії – це політична традиція демократизму, кінець історії – суспільна довершеність життя українства на основі засад, що їх має визначити історія. Між ними існують політичні, соціально-економічні та культурні конструкції, які є водночас сталими й такими, що потребують реформування. Ця ідея містила в собі вплив і аспекти суспільних доктрин латинства й татарства, що грали визначальну роль у житті українського соціуму протягом усієї історії через Литву, Річ Посполиту в першому разі до Золотої Орди, Московії, Кримського ханства у другому.

Іншою ідеєю, що розвивала попередню, козацьку і не могла існувати самотійно без відриву від неї, – є ідея слов'янської єдності. Остання виступає як засіб політичного компромісу та консенсусу в умовах українського й російського співжиття. Вона була реакцією на дискусію між слов'янофілами і західниками у російській політичній думці першої половини ХІХ ст. Українська інтелектуальна еліта використовувала цю ідею лише як суттєве доповнення до ідентифікаційної схеми, яка виводилася з козацької ідеї. Вона не є самотійною, бо тут ознаками української нації виступають лише належність до слов'янської цивілізації та наявність етнічної території. Дані характеристики могли б загрожувати українцям втратою національної ідентичності. Ця ідея розглядала історію України в органічному зв'язку з російською євроазійщиною. Історичний сенс її у тому, що українці, як і всі європейські слов'янські народи, підпадуть під вплив західної цивілізаційної експансії й асиміляції. Як наслідок український народ має невитрачений психологічний потенціал, що пов'язаний із симбіозом зіставлення двох типів української ментальності (землеробської та авантюрно-козацької) ¹⁴. Реалізація і розкриття психологічного потенціалу українців починалася з Київської Русі як слов'яно-європейської наддержави, від князівських суспільно-політичних традицій. Звідси постає смисл історії, що полягає в трансфері нереалізованості державницької місії України через Українське королівство, Запорізьку Січ, Національно-визвольну революцію середини ХVІІ ст. й державу Б. Хмельницького, антиколоніальне повстання козацької старшини під проводом І. Мазепи та Гетьманщину. Завдання історичного поступу – у культурній єдності й політичному протистоянні між козацькою і “руською ідеями”. Остання була спільним надбанням. Проте її було вмонтовано до російсько-московських історичних реалій, які репрезентують різні політичні та економічні моделі на основі однієї цивілізації – перша – в межах народженої просвітництвом доктрини народного суверенітету, друга – на базі суспільно-політичного принципу “божественного права”, який на російському ґрунті ХІХ ст. модифікувався у сталий триєдиний постулат: “самодержавство – православ'я – народ”. Це консервування засад російського суспільного життя відбувалося під впливом цивілізаційного протистояння, що виражалось в

наполеонівських, Кримській і Кавказьких війнах. Культурна єдність обох ідей репрезентована у наявності вихідних позицій, що визначили одновекторну історичну долю двох східнослов'янських народів. До них слід віднести: спільні корені, й віру, географічне сусідство територій, одну державну традицію Київської Русі як спільної історичної державності, мовну схожість.

Ці показники визначили відмінні політичні доктрини та системи в контексті домінування однієї з них у процесі національної ідентифікації. Московія тому і стала на зламі XVII-XVIII ст. імперією, що зробила ставку на політичні княжі традиції Київської Русі, її суспільно-політичну думку, надавши їй візантійського виміру. Українська інтелектуальна еліта акцентувала увагу не на історії Київської Русі, а на тому, що остання мала продовжувача в історичному об'єкті – Галицько-Волинському князівстві, яке під монголо-татарським протекторатом не тільки не зрадило київську традицію, а й доповнило її західноєвропейською (римо-католицькою), що в кінцевому рахунку оформило державобудівничий динамізм галицької корони. Його суть становило розумне співвідношення в аспектів зовнішньої та внутрішньої політики Українського королівства. Акцент на одному не виключав і не нищив здійснюваного, як це було у Московії. На реалізацію певної справи не ставилось усе – це був головний рушій діяльності Галицької династії, що заклав, напевне, засади європейській компромісності в політичній сфері. Інтерес влади мав відповідати інтересу держави, а не особи, певного клану чи угруповання.

Все це дало підстави вітчизняній інтелігенції поставити питання про наявність в українській нації історично зумовленої державно-політичної традиції й у доцільності мати власну державність на засадах минулого досвіду та практики. Маючи перші спроби концептуального осмислення національної ідеї у політичній суспільній сфері у дусі прогресу та свободи¹⁵, інтелігенція на початку XX ст. розпочала з проблеми нереалізованості державної місії України. При цьому робився акцент на життя в індивідуалістичному, а не колективістському російському суспільстві. Це був підсвідомий акт, спрямований проти міфологем самодержавної ідеології. Отже, бездержавність модерної нації, інституалізація широкого спектру політичних партій початку XX ст., роль у цьому процесі інтелігенції, (сприяла появі історіософського смислу) вітчизняної історії в українській ідеї. Все це вирвало націю з євразійської цивілізації й заклало основи її європейськості. Це підтверджується формуванням апріорної соціальної доктрини, яка виявлялась в українському індивідуалізмі роз'єднаних людей, змішаному з елементами заздрості, існуванні високого рівня недовіри людей один до одного і до влади. Так була обґрунтована соціально-психологічну передумову Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Якщо до XVIII ст. виразником української ідеї був перманентний процес державотворення: від проектів державних козацьких утворень Лівобережного князівства (Йосипа Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (Семерія Наливайка) через Національно-визвольну революцію середини XVII ст. й Українську козацьку державу до боротьби І. Мазепи і програм Г. Полетики та В. Капніста¹⁶. В XIX ст.

існування національної ідеї знаходилося у межах інтелектуальних пошуків на засадах політичних орієнтацій української інтелігенції. На початку ХХ ст. політичний мікросоціум культурної еліти, відчуваючи злам легітимності царського самодержавства в мисленні народу, виводив його за межі традиційності, яка передбачає консервування соціальних інновацій у процесі їх співставлення із стереотипами свідомості. Інтелігенція перша зрозуміла доміант особистого над загальним. Якщо пріоритет на розуміння, поширення, тлумачення “руської ідеї” мали лише представники російської владної й церковної еліти, то вітчизняна інтелектуальна еліта пропагувала усвідомлення національної ідеї кожним, вбачаючи в цьому етап політичної боротьби і суспільної консолідації. Українська ідея передбачала існування гегемоніальних компонентів: переконання та конструювання. Їх паритет вводить суспільство у стан державності. Це був висновок інтелектуальних шукань інтелігенції як соціокультурної цілісності, який мав реалізуватися в формуванні політичної еліти й національної ідентичності шляхом акумуляції у свідомості тих елементів, які дозволяли відмежуватися від культурно-політичного і релігійного доквілля¹⁷ та вийти за межі ксенофобії. Українська ідея стала відбитком національної свідомості, комплексу почуттів, соціально-філософських побудов, відображенням прагнення народу досягнути свою місію¹⁸.

Світоглядні засади та загальносоціальні інтелектуальні висновки у ХХ ст. щодо української ідеї дозволили в об’єктивній історичній реальності у формі її доміантної участі в інституціоналізації політичних партій доповнити її модифікаційним смислом – ідеєю національної державності.

Отже, висвітлення ролі і місця інтелігенції у процесі теоретичного оформлення української ідеї як історіософської концепції початку ХХ ст. дозволили реконструювати її суспільну трансформацію із соціально-професійної групи у політичну еліту засобом формування ідеологічних пріоритетів, визначили рівень усвідомлення нею цієї ідеї як змісту національної ідентичності. Висвітлення процесу теоретичного оформлення української ідеї на початку ХХ ст. у межах інтелектуальних пошуків культурної еліти шляхом внесення концептуальних коректив дозволяє визначити її провідну роль в інституціоналізації та діяльності політичних партій.

Перспективи вивчення політико-ідеологічної ролі національної інтелігенції передбачають дослідження її як соціальної верстви.

---

¹ *Борисенко В. А.* Глухів як колыска українського націоналізму (До питання про витоків та деякі параметри української національної ідеї) // Історико - культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвуз. наук. - практ. конф. присв. 100-річчю м. Глухова. - Глухів, 1992. - С. 8 - 16; *Борисенко В. І.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття. - К., 1996. - 616 с; Тишков В. Дилемма развития России // Этнополитический. Вестник России. - 1992. - №1. - С. 73 - 85; Українська ідея. Перші речники. - К., 1994. - 180 с.

-
- 2 *Лисяк-Рудницький І.* Нарис з історії України. - Львів, 1995. - 102 с.
  - 3 *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. - 1991. - №3. - С.97 - 107.
  - 4 *Сарбей В.* Формування української національної свідомості // Український історичний журнал. - №7 - 8. - С. 3 - 17.
  - 5 Українська душа. - К., 1992. - С. 23.
  - 6 *Легеца С.В.* Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект. Автореф. дис. канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1998. - 16 с.
  - 7 *Легеца С.В.* Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект. Автореф. дис. канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1998. - 16 с.
  - 8 *Борисенко В. А.* Вказ. праця. - С. 8.
  - 9 *Ресит О.П., Лисенко О.Є.* Видання Інституту історії України. // Український історичний журнал. - 1998. - №2. - С. 73; Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 36. статей. - К., 1993. - 179с.
  - 10 *Ресит О.П.* У робітнях історичної науки. - К., 1999. - 352 с.
  - 11 *Гаджиев К.* Анализ политико-культурный // Политическая. Энциклопедия. - Т.1. - М., 2000. - С. 47.
  - 12 *Касьянов Г.* Теорія нації та націоналізму. - К., 1999. - С. 262.
  - 13 *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького // В.Липинський. Твори. - Т. 2. - Філадельфія, 1980. - С. 95.
  - 14 *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. - К., 1990. - С. 317.
  - 15 Загальна психологія. Навч. посібник. - К., 2002. - С. 109.
  - 16 Див.: *Степанков В.* Українська державна ідея. // Українське суспільство на зламі Середньовіччя та Нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. - К., 2001. - С. 72 - 111.
  - 17 *Касьянов Г.* Вказ. праця. - С. 286.
  - 18 *Ресит О. П.* Вказ. праця. - С. 9.

